

Zwaag onder de veenarbeiders te Zwaagwesteinde, maar ook anderen waren actief in inwendige zending, onderwijs en sociale opheffing.

Kloosters studie leert dus, hoe de Groninger beweging georganiseerd werd en aanhang in de Friese predikantenstand verwierf. Zij vormt een bijdrage tot het verstaan van de richtingenstrijd en een bouwsteen tot het verstaan van de relatie tussen de kerkelijke organisatie en het geloof van het kerkvolk in Friesland in de negentiende eeuw.

G. J. Schutte

A. L. Kort. *Geen cent te veel. Armoede en armenzorg op Zuid-Beveland, 1850-1940* (Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2001, Publicaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen XXXIV; Hilversum: Verloren, 2001, 516 blz., €38,91, ISBN 90 6550 436 2).

De afgelopen vijftien jaar heeft geschiedschrijving van de armenzorg een heroriëntatie ondergaan. De oude, vaak sterk moraliserende benadering, die weinig kritisch omging met eigentijdse bronnen, heeft plaatsgemaakt voor nieuwe vraagstellingen die het onderzoek stimuleerden. Het proefschrift van Albert Kort (Erasmusuniversiteit, promotor prof. dr. H. van Dijk), past in deze gestage stroom. Het meeste onderzoek, zowel in Nederland als daarbuiten, concentreerde zich, zoals Kort terecht opmerkt, tot nu toe op de vroeg-moderne periode en op de stedelijke armenzorg. Met name de twintigste eeuw, waarin de traditionele armenzorg verdween en de kerken de fakkel overdroegen aan de overheid, werd nog maar weinig bestudeerd. Mede daarom koos de auteur voor een echt ruraal gebied en liet hij zijn studie doorlopen tot 1940.

Kort, die sedert 1983 werkzaam is als leraar geschiedenis aan het Goese Lyceum, koos Zuid-Beveland als studieobject. Voor negen plattelandsgemeenten rond Goes onderzocht hij voor een tamelijk lange periode — in de ondertitel wordt aangegeven 1850-1940, maar hij begint in feite al in 1800—hoe de armoede zich ontwikkelde, welke mensen arm waren, hoe de armenzorg functioneerde, waaruit de zorg bestond, uit welke sociale lagen de armbestuurders kwamen, hoe de kerkelijke en de burgerlijke armenzorg zich tot elkaar verhiielden en welk sociale politiek de gemeentebesturen voerden. Aan dit alles gaat een hoofdstuk over de demografische, economische en sociale ontwikkeling van Zuid-Beveland vooraf.

Zuid-Beveland was en bleef een gebied waar bijna iedereen voor zijn bestaan afhankelijk was van de landbouw. Er ontwikkelde zich, ook in Goes, geen industrie en alleen in Yerseke zorgde de oester- en mosselcultuur voor enige dynamiek, maar na 1890 stakte ook hier de groei van de werkgelegenheid. Het waren de boeren die de baas waren en dat veranderde tot 1940 nauwelijks. Zij zaten in de gemeenteraad, in de kerkenraad, die hier meestal gecombineerd was met de diaconie, en in de kerkvoogdij. Politieke stromingen zoals het socialisme en het progressieve liberalisme konden in dit klimaat niet gedijen. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de organisatie van de armenzorg tot na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks veranderde. Als er al wat veranderde was dit onder druk van externe factoren zoals de grote depressie van de jaren dertig van de twintigste eeuw die de gemeentebesturen noopte zich aan te sluiten bij de rijkssteunregeling. Evenals in de meeste andere delen van Nederland nam ook in Zuid-Beveland na 1850 de armoede af. Ook hier trok de kerkelijke armenzorg zich al in de negentiende eeuw terug. De diaconieën beperkten zich tot het verstrekken van naar verhouding hoge uitkeringen aan een kleine groep van alleenstaanden, ouderen en weduwen. De valide werklozen werden doorverwezen naar het burgerlijk armbestuur. De bereidheid om aan de diaconie te geven middels legaten en collecten nam voortdurend verder af.

Vooral de diaconieën waren rijk, maar hun vermogen was voornamelijk belegd in landbouwgrond. Dit had als nadeel dat crises in de landbouw voor dalende pachtinkomsten zorgden, terwijl tegelijkertijd het aantal aanvragen om een uitkering toenam. De bestuurders wensten echter onder geen beding in te teren op het vermogen en wilden zo veel mogelijk autonoom blijven. De grond werd dus niet verkocht en men vroeg geen subsidie aan bij de gemeente. Een dreigend tekort werd voorkomen door op de bedeling te bezuinigen. In Zuid-Beveland lagen enkele dorpen waar de bevolking in meerderheid of zelfs geheel katholiek was. Hoewel de archieven van de katholieke parochiële armbesturen veel minder goed bewaard zijn gebleven, viel wel te constateren dat de katholieke armbestuurders geen wezenlijk andere koers voeren dan hun reformatorische collega's. De bereidheid om aan de armenzorg te schenken was hier echter groter, vermoedelijk omdat de katholieke minderheid zich hiermee wilde profileren.

De onderzoeker onderzocht nagenoeg alle archiefbronnen die informatie bevatten over armen en armbestuurders. Daarbij bleek dat notulen van armbesturen, 'bedeelboeken' (registers met name van bedeeden) en tabellen met statistische gegevens die door de gemeenten opgesteld werden en bestemd waren voor rijk en provincie, voor een plattelandsgebied met veel kleine dorpen bruikbaar zijn om de identiteit van bedeeden in kaart te brengen. Zij moeten, zoals Kort laat zien, dan wel gecombineerd worden met andere bronnen zoals de registers van de burgerlijke stand, de bevolkingsregisters en de hier goed bewaarde kohieren van de plaatselijke inkomstenbelasting. Documenten geschreven door de bedeeden zijn uiterst schaars, maar in de archieven bleken zich toch heel wat brieven te bevinden van boze werklozen die in de jaren dertig geen genoegen namen met de traditionele benaderingswijze van de heren armbestuurders en in beroep gingen bij gedeputeerde staten.

Kort heeft bijzonder veel werk verzet en een fraai staaltje van vakmanschap afgeleverd. Hij ging letterlijk de boer op, nam geen genoegen met statistieken en gedrukte publicaties over armen en is erin geslaagd de identiteit van armbestuurders en bedeeden goed uit de verf te laten komen. Het cijfermateriaal is verwerkt in een omvangrijke bijlage (399-503).

In het gehele betoog miste ik de gereformeerde kerken. Volgens de volkstelling van 1930 behoorde echter in drie van de negen gemeenten een aanzienlijke minderheid van de bevolking (variërend van 31% tot 39%) tot een gereformeerde kerk of gemeente. De diaconiearchieven van deze kerken zijn echter niet onderzocht. Bekend is dat de gereformeerden andere ideeën hadden over de armenzorg dan de hervormden en zij deze zorg op een andere wijze financierden. Wellicht waren deze archieven niet toegankelijk, maar waarom zulks dan niet even vermeld? Ik miste verder een verantwoording van het gebruikte beeldmateriaal, dat overigens goed gekozen is, en een kaart met de gemeentelijke indeling van het gebied. Het gemeentelijke sociale beleid wordt tenslotte als 'liberaal' bestempeld, omdat het gekenmerkt werd door een aperte onwil om sociale problemen aan te pakken. Met liberalisme heeft dit echter weinig van doen, veel meer met het streven naar behoud van de bestaande machtsverhoudingen, kortom met een vorm van conservatisme. Dat alles neemt niet weg dat Kort een belangrijk boek heeft geschreven dat een leemte opvult en alleen al daarom veel gebruikt zal gaan worden.

Ton Kappelhof

J. C. Hordijk, *De democratie van het respect. Schoolstrijd, levensbeschouwing en politiek debat* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2001 ; Delft: Eburon, 2001, 175 blz., €20,42, ISBN 90 5166 826 0).

Hoewel deze dissertatie een politiek-filosofisch thema behandelt, verdient ze hier toch enige